

invitați să gustați din bunătatea care se rumenește în cuptorul meu chiar acum.

Alfred rumegă la cele auzite timp de trei zile și apoi se trezi într-o dimineață hotărât să imite îndrăzneala brutarului. Sosind la comandamentul militar cu trei dintre cele mai bune desene ale sale înfățișând Revalul, el, la fel ca brutarul, îi spuse aghiotantului că dorea să-i ofere acest dar direct comandantului. Împotrivirea aghiotantului se evaporă rapid când Alfred îi oferi drept cadou unul dintre desene. Conducându-l în biroului comandantului, artistul îi arată desenele și comentă:

— Aceasta este o mică amintire a timpului petrecut de dumneavoastră în Reval. I-am învățat pe germani să deseneze, și acum nu-mi doresc altceva decât să-i învăț pe berlinezi meșteșugul meu. Comandantul studie lucrările, scoțându-și înainte buza de jos, în semn de apreciere a desenelor. Când Alfred îi povesti despre discursul său de la mitingul din oraș și despre plecarea evreilor din public, comandantul se aprinse și mai tare și remarcă el însuși că tânărul s-ar putea să nu fie în siguranță în Estonia după evacuarea militară germană, așa că îi oferi ultimul loc într-un tren spre Berlin care pleca la miezul nopții chiar în acea seară.

Acasă! În sfârșit, în drum spre casă, spre Patrie! O casă pe care n-o cunoscuse niciodată. Acest gând compensa tot disconfortul fizic al celor câteva zile ale călătoriei, cu trenul înghețat, spre Berlin. Odată ajuns, exuberanța îi fu atenuată de vederea deprimantei parade militare de pe Unter den Linden a armatei germane învinse care revenea acasă. Berlinul, își dădu seama repede Alfred, nu era pe placul său și se simți mai singur ca niciodată. El nu vorbi cu nimeni în afară de cei de la punctul de primire a imigranților unde se cază, dar ascultă, avid de conversații. „München“ era pe buzele tuturor. Acolo erau artiștii de avangardă, la fel și grupurile politice antisemite, Münchenul era locul de întâlnire al agitatorilor radicali

ruși, Albi antibolșevici. Chemarea Münchenului era irezistibilă și, convins că viitorul său se afla acolo, într-o săptămână Alfred făcu autostopul cu un camion de vite spre München.

Fondurile sale fiind pe terminate, prânzea și cina gratuit la centrul pentru emigranți din München, care oferea mâncare decentă, dar impunea condiția umiltoare de a-ți aduce propria lingură. Münchenul era deschis, plin de soare, plin de viață, ticsit cu galerii și artiști stradali. Spre întristarea lui Rosenberg, examină acuarelele artiștilor străzii — lucrările acestora erau mult mai bune decât ale lui, iar ei nu vindeau. Uneori, era cuprins de îngrijorare: cum avea să trăiască? Unde o să găsească de lucru? Dar, în general, rămânea relaxat; încrezător în faptul că se afla la locul potrivit, știa că, mai devreme sau mai târziu, viitorul îi va fi dezvăluit. În timp ce aștepta, își petrecu zilele în galerii de artă și biblioteci, citind tot ce găsea despre istoria și literatura evreilor și începu redactarea planului unei cărți, *Urma evreului*.

Iarăși și iarăși, numele lui Spinoza apărea în lecturile sale despre istoria evreilor. Chiar dacă părăsise Revalul cu toate bunurile într-o singură valiză, încă păstra exemplarul din *Etica* lui Spinoza, dar, reamintindu-și sfatul lui Friedrich, nu mai încercă s-o citească. În schimb, își trecu numele pe lista de așteptare a bibliotecii pentru o altă carte a lui Spinoza, *Tratatul teologico-politic*.

În timp ce se plimba pe străzile din München încercând fără succes să vândă niște desene, norocul îl lovi încă o dată, când zări o clădire pe care se afla o pancartă: *Edith Schrenk: Lecții de dans*. Edith Schrenk — cunoștea acest nume. Cu ani în urmă, fosta sa soție, Hilda, studiasse cu Edith dansul în aceeași clasă, la Moscova. Deși era o fire timidă și nu vorbise cu Edith decât o dată sau de două ori, tânjea după o față cunoscută și bătu încetșor la ușa ei. Edith, îmbrăcată într-o rochie neagră, cu un elegant fular în jurul gâtului, îl salută cu căldură, îl pofti să

șadă, îi oferi cafea și se interesă de Hilda, care îi fusese dintotdeauna simpatică. Pe durata unei lungi conversații, Alfred îi descrie incertitudinea sa cu privire la viitor, interesul față de chestiunea evreiască și experiența trăită în timpul revoluției ruse. Când îi pomeni că scrie o lucrare despre pericolele bolșevismului evreiesc, Edith își puse mâna peste a sa.

— O, dar, Alfred, trebuie să-i faci o vizită prietenului meu Dietrich Eckart, redactor-șef al săptămânalului *Auf gut deutsch*. El are puncte de vedere similare și ar putea fi interesat de observațiile tale cu privire la Revoluția din Rusia. Iată adresa lui. Nu uita să pomeni numele meu când îl vezi.

Numaidecât, Alfred ieși și se îndreptă spre o întâlnire care urma să-i schimbe viața. În drum spre biroul lui Eckart, căută *Auf gut deutsch* la două chioșcuri, dar i se spuse că s-a vândut. În timp ce urca spre biroul lui Eckart de la etajul al treilea, își aminti avertismentul lui Friedrich cum că acțiunile impulsive, fanatice l-ar putea dezavantaja. Aruncând însă la gunoi acel sfat, deschise ușa, i se prezentă lui Dietrich Eckart, pomeni numele lui Edith și izbucni impulsiv:

— Aveți nevoie de un luptător împotriva Ierusalimului? Sunt dedicat și voi lupta până la moarte.

CAPITOLUL CINCISPREZECE

Amsterdam — iulie 1656

Două zile mai târziu, chiar când Bento și Gabriel deschideau prăvălia, un băiat cu o *yarmulke* pe cap veni în fugă la ei, se opri să-și tragă suflarea și spuse:

— Bento, rabinul vrea să-ți vorbească. Chiar acum. Te așteaptă la sinagogă.

Bento nu era surprins: aștepta această convocare. Nu se grăbi, puse mătura deoparte, își bău ultima înghițitură de cafea din ceașcă, îi făcu un semn de rămas bun lui Gabriel și îl urmă în tăcere pe băiat la sinagogă. Vizibil îngrijorat, Gabriel ieși și îi urmări pe cei doi îndepărându-se.

În biroul său de la etajul al doilea al sinagogii, rabinul Saul Levi Mortera, îmbrăcat ca un prosper olandez burghez, cu pantaloni din păr de cămilă, jachetă și pantofi de piele cu cataramă din argint, bătea nervos cu pana în birou, așteptându-l pe Baruch Spinoza. Un bărbat înalt, impunător, de șaiszeci de ani, cu un nas ascuțit, ochi înfricoșători, buze aspre și o bărbișă gri, tunsă îngrijit, rabinul Mortera avea multe calități — era un savant respectat, un prolific autor, un războinic intelectual de temut, un supraviețuitor al luptelor înverșunate cu rabini concurenți, un apărător elegant al caracterului sacru al Torei — dar nu era un om răbdător. Trecuseră aproape treizeci de minute de când își trimisese mesagerul, un băiat care studia pentru *bar mitzvah*, să-l aducă pe rebelul său fost elev.

Saul Mortera prezida maiestuos peste comunitatea evreiască din Amsterdam de 37 de ani. În 1619, fusese numit pentru prima dată rabin la Beth Iacob, una dintre cele trei mici sinagogi sefarde din oraș. Când congregația sa a fuzionat cu Neve Shalom și Beth Israel în 1639, Saul

Mortera a fost ales dintre mai mulți candidați să preia postul de rabin-șef al noii Sinagogi Talmud Tora. Un bastion puternic al legii iudaice tradiționale, el își protejase zeci de ani la rând comunitatea de scepticismul și laicismul valului de imigranți portughezi, dintre care mulți fuseseră siliți să se convertească la creștinism și puțini avuseseră parte de o educație tradițională evreiască. Obosise — îndoctrinarea adulților cu vechile obiceiuri e muncă grea. El aprecia pe deplin lecția pe care toți învățătorii religioși o înțeleg în cele din urmă: este esențial să-i prinzi pe elevi când sunt foarte mici.

Educator neobosit, crease o programă cuprinzătoare, angajase mulți profesori, dăduse el însuși ore zilnice de ebraică, de Tora, de Talmud pentru elevii mai mari și se duelase la nesfârșit cu alți rabini pentru a-și susține propriile interpretări ale legilor Torei. Una dintre cele mai aprige lupte avusese loc cu paisprezece ani în urmă cu asistentul și rivalul său, rabinul Isaac Aboab de Fonseca, cu privire la disputa dacă păcătoșii evrei nepocăiți, chiar și evreii siliți sub amenințarea pedepsei cu moartea de Inchiziție să se convertească la creștinism, vor trăi veșnic în viața de apoi. Rabinul Aboab, care, la fel ca mulți membri ai congregației, avea membrii convertiți ai familiei rămași în Portugalia, susținea că un evreu rămâne un evreu și că toți evreii vor pătrunde în cele din urmă în lumea binecuvântată ce va să vină. Sângele evreiesc stăruia, susținea acesta, și nu putea fi îndepărtat de nimic, nici măcar de convertirea la o altă religie. În mod paradoxal, își fundamenta afirmația pe ideile reginei Isabella a Spaniei, marele inamic al evreilor, care recunoscuse caracterul de neșters al sângelui evreiesc când instituisese *Estatutos de Limpieza de Sangre*, legile rasiale care îi împiedicau pe „noii creștini” — adică pe evreii convertiți — să ocupe posturi civice și militare importante.

Poziția de forță a rabinului Mortera se potrivea cu fizicul său — fermă, intransigentă, polemică — și el insista

că toți evreii nepocăiți care au încălcat legea evreiască vor fi alungați pentru totdeauna din binecuvântata lume de apoi și ar putea avea parte de pedeapsa veșnică. Legea era lege și nu existau excepții, nici chiar pentru evreii care cedaseră sub amenințarea cu moartea din partea Inchiziției portugheze și spaniole. Toți evreii necircumciși sau care încălcaseră regulile alimentare ori nu respectaseră Sabatul sau oricare dintre miriadele de legi religioase erau condamnați pe vecie.

Declarația neiertătoare a lui Mortera i-a înfuriat pe evreii din Amsterdam, care aveau rude convertite ce încă mai trăiau în Portugalia și în Spania, dar el nu a renunțat. Atât de aprinsă și iscătoare de vrajbă a fost dezbaterea care a urmat, încât bătrânii de la sinagogă au scris o petiție rabinatului din Veneția pentru a interveni și a oferi o interpretare definitivă a legii. Rabinii venețieni au acceptat fără tragere de inimă și au ascultat argumentele delegaților, rostite adesea pe un ton aspru, pentru fiecare parte a problematicei controversă. Timp de două ore, aceștia și-au cumpănit răspunsul. Spiritele s-au încins. Cina a întârziat, și în cele din urmă s-a ajuns la decizia unanimă de a nu se lua nicio decizie: ei nu voiau să participe la această spinoasă controversă și hotărâră că problema trebuie rezolvată de către congregația din Amsterdam.

Dar comunitatea din Amsterdam nu putu ajunge la o rezoluție și, pentru a preveni o schismă ireparabilă, trimise o a doua delegație de urgență la Veneția, cerând chiar mai ferm o intervenție din afară. În cele din urmă, rabinatul venețian ajunse la o decizie și sprijini punctul de vedere al lui Saul Mortera (care, de altfel, fusese educat în ieșiva de la Veneția). Delegația care aducea decizia rabinică a revenit în grabă la Amsterdam și, patru săptămâni mai târziu, mai mulți membri ai congregației își luau posomorâți rămas bun în port de la descurajatul rabin Aboab și de la familia sa, în timp ce bunurile le erau

încărcate pe o navă spre Brazilia, unde urma să-și asume datoriile rabinice în îndepărtatul oraș de coastă Recife. Din acel moment, niciun rabin din Amsterdam nu-l va mai provoca vreodată pe rabinul Mortera.

Astăzi, Saul Mortera se confrunta cu o criză dureroasă și mult mai personală. Mai-marii comunității se întruniseră la sinagogă cu o seară înainte, ajunseseră la o decizie cu privire la chestiunea Spinoza și îi încredințaseră rabinului sarcina de a-i comunica lui Baruch excomunicarea — ce urma să aibă loc la sinagoga Talmud Tora peste două zile. Timp de patruzeci de ani, tatăl lui Baruch, Michael Spinoza, fusese unul dintre cei mai apropiați prieteni și susținători ai lui Saul Mortera. Numele lui Michael apăruse pe actul fiduciar pentru achiziția inițială a sinagogii Beth Jacob și, de-a lungul anilor, acesta sprijinise cu generozitate fondul sinagogii (din care se plătea salariul rabinului), precum și alte acțiuni de caritate de la sinagogă. În tot acest timp, Michael nu a ratat aproape nicio reuniune a Coroanei Legii, grupul de studiu pentru adulți al rabinului Mortera, care se întâlnea acasă la rabin, și, de nenumărate ori, Michael, uneori însoțit de copilul-minune Baruch, fiul său, mâncase la masa lui, laolaltă cu patruzeci de alte persoane. În plus, Michael, precum și fratele mai mare al lui Michael, Avraam, slujiseră adesea în calitate de *parnas*, membrii consiliului de conducere, autoritatea supremă de guvernare a sinagogii.

Dar acum rabinul era căzut pe gânduri. Astăzi, în orice minut... Și unde era Baruch? El trebuia să-i spună fiului dragului său prieten despre nenorocirea care-l aștepta. Saul Mortera rostise rugăciunile la circumcizia lui Baruch, supraveghease evoluția sa fără cusur de la *bar mitzvah* și îl privise crescând de-a lungul anilor. Ce talente extraordinare avea acest băiat, ce talente nemaipomenite! Absorbea informația ca un burete. Toate cursurile de instruire păreau atât de banale pentru el, încât profesorii îi dădeau pentru studiu texte avansate, în timp ce restul clasei se

lupta cu temele obișnuite. Uneori, rabinul Mortera era îngrijorat de faptul că invidia celorlalți elevi ar putea face ca Baruch să fie dușmănit. Asta nu s-a întâmplat niciodată: abilitățile sale erau atât de evidente, atât de neobișnuite, încât era foarte stimat și îndrăgit de ceilalți elevi, care de multe ori preferau să-l consulte pe el decât pe profesori pentru ajutor cu privire la unele probleme spinoase de traducere sau interpretare. Rabinul Mortera își amintea că și el fusese cucerit de Baruch și de multe ori îi ceruse lui Michael să-l aducă pe Baruch la cină, pentru a încânta vreun oaspete celebru. Dar acum, oftă Saul Mortera, perioada de aur a lui Baruch, de la patru la paisprezece ani, trecuse de mult. Băiatul se schimbase, luând-o pe o cale greșită; acum întreaga comunitate se confrunta cu pericolul copilului-minune care se transforma într-un monstru gata să își devoreze propriii semeni.

Pe scară se auzeau pași. Baruch se apropia. Rabinul Mortera rămase așezat, iar când tânărul apăru în ușă, nu se întoarse să-l salute, ci îi arătă un scaun scund și incomod de lângă birou spunându-i tăios:

— Stai acolo. Am niște vești catastrofale pentru tine, vești care îți vor schimba viața pentru totdeauna.

Vorbise într-o portugheză ușor poticnită, dar acceptabilă. Deși rabinul Mortera era de origine așkenaz, nu sefard, și deși se născuse și fusese educat în Italia, se căsătorise cu o evreică *marrano* și învățase portugheza suficient de bine pentru a putea ține sute de predici de Sabat într-o congregație care era, în principal, de origine portugheză.

Baruch îi răspunse netulburat:

— Fără îndoială, ceea ce s-a întâmplat e că *parnassim*-ul a decis să mă excomunică și v-a însărcinat să roștiți *cherem*-ul în cadrul unei ceremonii publice la sinagogă cât mai degrabă.

— Ești la fel de insolent ca întotdeauna, văd. Ar fi trebuit să mă obișnuiesc până acum, dar continui să fiu uimit de transformarea unui copil înțelept într-un adult nesăbuit. Presupunerea ta este corectă, Baruch, tocmai asta am fost însărcinat să fac. Mâine vei fi pus, într-adevăr, sub *cherem* și vei fi excomunicat pentru totdeauna din această comunitate. Dar obiectez la folosirea neglijentă a verbului „s-a întâmplat”. Să nu-ți închipui că acest *cherem* e doar ceva ce ți s-a întâmplat. Nu, tu însuși ai adus *cherem*-ul asupra-ți, prin acțiunile tale.

Baruch deschise gura pentru a răspunde, dar rabinul continuă grăbit:

— Cu toate acestea, s-ar putea să nu fie totul pierdut. Eu sunt un om loial, iar îndelungata mea prietenie cu binecuvântatul tău tată mă obligă să fac tot ce-mi stă în putere pentru a-ți oferi protecție și îndrumare. Ceea ce vreau este ca, în acest moment, pur și simplu să stai și să mă asculți. Îți sunt profesor de la vârsta de cinci ani și nu ești prea bătrân pentru a mai primi lecții. Vreau să-ți predau o lecție de istorie. Să mergem înapoi în timp, începem Saul Mortera cu o voce de predicator. În Spania antică, țara strămoșilor tăi. Știi că evreii au venit pentru prima dată în Spania, probabil, acum o mie de ani și au trăit în pace cu maurii și creștinii timp de secole, în ciuda faptului că evreii erau întâmpinați cu ostilitate în alte părți?

Baruch aprobă din cap obosit, dându-și ochii peste cap. Rabinul Mortera observă gestul, dar nu-l luă în seamă.

— În secolele al XIII-lea și al XIV-lea, am fost alungați pe rând din toate țările, prima dată din Anglia, sub acuzația calomniatoare că facem *matzo* din sângele copiilor neevreilor; apoi ne-a alungat Franța, apoi orașele din Germania, Italia și Sicilia — de fapt, întreaga Europă de Vest — cu excepția Spaniei, unde *La Convivencia* rezista, iar evreii, creștinii și maurii trăiau pașnic laolaltă. Dar recucerirea treptată a Spaniei din mâinile maurilor a

însemnat sfârșitul acestei epoci de aur. Și știi cum s-a încheiat *La Convivencia* în 1391?

— Da, știu despre expulzări și despre pogromurile din Castilia și Aragon din 1391. Știu toate astea. Și dumneavoastră știți că le știu. De ce îmi spuneiți asta acum?

— Știi că tu *crezi* că știi. Dar există cunoașterea și adevărata cunoaștere, cunoașterea din inimă, iar tu nu ai ajuns încă la acest stadiu. Tot ce îți cer acum este să asculți. Nimic altceva. Totul va deveni clar cu timpul. Ce a fost cu adevărat diferit în 1391, continuă rabinul, a fost faptul că, după pogrom, evreii, *pentru prima dată în istorie*, au început să se convertească la creștinism — și să se convertească în masă, cu miile, cu zecile de mii. Evreii spanioli au renunțat. Au fost slabi. Ei au decis că Tora noastră — cuvântul nemijlocit al lui Dumnezeu — și moștenirea noastră de 3.000 de ani nu meritau prețul hărțuirii neîncetate. Aceste convertiri masive ale evreilor au avut o semnificație care a schimbat lumea; niciodată în istorie noi, evreii, nu renunțaserăm la credința noastră. Compară asta cu răspunsul evreilor din 1096. Cunoști această dată? Știi la ce mă refer, Baruch?

— Fără îndoială că vă referiți la evreii măcelăriți în pogromurile din timpul cruciadelor — pogromul din Mainz, din 1096.

— Din Mainz și din întreaga Țară a Rinului. Da, măcelăriți, și știi cine i-a condus pe ucigași? Călugării! Ori de câte ori evreii sunt sacrificați, slujitorii crucii se află în fruntea haitei. Da, acei evrei minunați din Mainz, acei martiri magnifici, au ales moartea în locul convertirii — mulți și-au oferit grumazul asasinilor și mulți și-au măcelărit propriile familii ca să nu le lase pângărite de săbiile neevreilor. Au preferat moartea decât convertirea.

Baruch îl privi neîncrezător.

— Și dumneavoastră salutați acest gest? Credeți că e vrednic de laudă să-ți închei propria existență și, că veni vorba, să-ți măcelărești copiii pentru a...

— Baruch, mai ai multe de învățat dacă consideri că nicio cauză nu merită să renunți la nesemnificativa ta viață, dar avem prea puțin timp pentru a te educa în astfel de probleme acum. Astăzi nu te afli aici pentru a-ți arăta insolența. Este suficient timp pentru asta mai târziu. Indiferent dacă îți dai seama sau nu, ești la cea mai mare răscruce din viața ta și încerc să te ajut să alegi calea cea bună. Vreau să asculți *cu atenție și în tăcere* povestea mea despre cum întreaga noastră civilizație evreiască este acum în pericol.

Bento își ridică ușor capul, expiră încet și observă că vocea puternică a rabinului, care cândva îl îngrozea, azi nu-l mai speria aproape deloc.

Rabinul Mortera trase adânc aer în piept și continuă:

— Secolul al XV-lea a continuat cu zeci de mii de noi convertiri în Spania, inclusiv printre membrii familiei tale. Dar pofta de sânge a Bisericii Catolice nu fusese încă satisfăcută. Ei au susținut că cei convertiți nu erau chiar creștini, că unii încă nutreau sentimente evreiești, și au decis să trimită inchișitori care să adulmece tot ce era evreiesc. Se întreba: „Ce ați făcut vineri și sâmbătă?“, „Aprindeți lumânări?“, „În ce zi schimbați așternuturile?“, „Ce rețetă de supă folosiți?“ Și dacă inchișitorii găseau cele mai mici urme de trăsături evreiești, obiceiuri evreiești sau bucătărie evreiască, bunii preoți îi ardeau de vii pe rug. Dar nici atunci nu au fost convinși de neprihănirea convertiților. Orice urmă de evreitate trebuia ștearsă. Ei nu doreau ca ochii convertiților să cadă pe vreun evreu practicant autentic, de teamă să nu le readucă aminte de vechile obiceiuri, așa că în 1492 au expulzat toți evreii, absolut pe toți, din Spania. Mulți dintre ei, inclusiv strămoșii tăi, au mers în Portugalia, dar s-au bucurat doar de un scurt răgaz acolo. Cinci ani mai târziu, regele Portugaliei a hotărât ca toți evreii să aleagă între convertire și expulzare. Și, încă o dată, zeci de mii au ales convertirea și au fost pierduți pentru credința noastră. Acesta a fost

punctul cel mai de jos al iudaismului din istorie, atât de jos, încât mulți oameni, iar eu mă număr printre ei, cred că venirea lui Mesia este iminentă. Îți amintești că ți-am împrumutat marea trilogie mesianică a lui Isaac Abrabanel care susținea tocmai acest lucru?

— Îmi amintesc că Abrabanel nu aduce niciun argument rațional pentru care evreii trebuie să se afle în punctul cel mai de jos pentru ca acest eveniment mitic să se petreacă. Și nu oferă nicio explicație pentru faptul că un Dumnezeu atotputernic nu e în stare să-și protejeze poporul ales și a permis ca ei să ajungă în acel punct, nici pentru...

— Liniște. Azi doar ascuți, Baruch, strigă rabinul. O dată în viață, poate pentru ultima dată, *fă întocmai ce îți spun*. Când te întreb ceva, răspunde cu da sau nu. Mai am să-ți spun doar câteva lucruri. Vorbeam despre punctul cel mai de jos din istoria evreilor. Unde ar fi putut să caute adăpost evreii din secolele al XV-lea și al XVI-lea? Unde, *în lumea asta*, exista un adăpost sigur? Unii au mers spre est, în Imperiul Otoman, sau la Livorno, în Italia, care i-au tolerat datorită prețioasei lor rețele comerciale internaționale. Iar apoi, după 1579, când provinciile nordice din Țările de Jos și-au proclamat independența față de Spania catolică, unii evrei au ajuns aici, la Amsterdam. Cum ne-au întâmpinat olandezii? *Ca niciun alt popor din lume*. Ei au fost în întregime toleranți cu privire la confesiunea noastră. Nimeni nu ne-a întrebat despre principiile noastre religioase. Ei erau calviniști, dar le-au acordat tuturor dreptul de a se închina în maniera proprie — cu excepția catolicilor. Față de ei nu prea exista toleranță. Dar asta nu e treaba noastră. Nu numai că n-am fost hărțuiți aici, ci am fost bineveniți, deoarece Țările de Jos doreau să devină un important centru comercial și știau că comercianții *marrani* ar putea ajuta la construirea acestui sistem comercial. Curând au sosit noi și noi imigranți din Portugalia, bucurându-se de o toleranță nemaiîntâlnită